

PRESENTACIÓ

Les reflexions, de vegades apassionades, sobre les arrels històriques de les identitats nacionals contemporànies continuen tenint una vigència sorprenent. Sorprenent perquè el discurs acadèmic dominant considera que les nacions actuals —al capdavant les veritables nacions— són un fenomen originat al segle XIX o, com a molt, a les darreries del XVIII. Buscar en el passat més llunyà el naixement o la legitimació essencialista d'aquestes nacions contemporànies seria un exercici merament ideològic, posar de manera abusiva la història al servei d'una mena o altra de patriotisme. Era el que feien els historiadors nacionals dels segles XIX i XX amb una absoluta tranquil·litat de consciència. *Sanctus amor patriae dat animum* no debades era el lema dels emblemàtics Monumenta Germaniae Historica, la gran empresa historiogràfica alemanya que feia indestructible l'erudició medievalista i el nacionalisme imperial. I l'Alemanya guillermina no era cap excepció sinó més aviat un model en el context europeu. Però ja fa temps que aquesta mena d'usos del passat, sense negar les seues aportacions erudites, han sofert les crítiques pertinents.

A hores d'ara, entre els historiadors d'ofici, difícilment trobarem l'afirmació que les seues recerques serveixen per a legitimar un projecte nacional determinat. Sí que poden reivindicar el seu caràcter crític, la intencionalitat de desmuntar (deconstruir) els mites nacionals... normalment els dels altres. Però fins i tot quan la visió crítica apunta a la nació pròpia, l'efectivitat d'aquest exercici queda limitada per la persistència d'un «metarelat», no explícit però íntimament assumit, que fa de les identitats actuals —l'espanyola o la valenciana, per anar entrant en el tema— el punt d'arribada natural i raonablement definitiu del llarg procés històric. Al voltant d'aquestes idees s'ha generat tota mena de papers —materials i virtuals— que envelliran ràpidament, lligats com estan a la conjuntura política. D'altres, però, persistiran, perquè són estudis pensats i realitzats amb la voluntat de distanciar-se de les pressions del moment, abordant un tema tan ideologitzat com el dels orígens de les identitats nacionals des de l'objectivitat i la màxima neutralitat possibles. El bon historiador mai no és un ésser impàvid, però en un afer en què les passions cíviques dels investigadors i dels divulgadors es desfermen fàcilment, s'ha d'agrair el cap fred i el rigor d'Agustín Rubio, autor d'una obra literalment monumental com *El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*.

El llibre, publicat l'any 2012, encara no fa un lustre, està destinat a esdevenir —si no ho ha fet ja— un clàssic sobre la debatuda qüestió de la identitat valenciana. L'autor és un historiador reconegut que ja s'havia endinsat en aquest terreny amb els dos volums de *l'Epistolari de la València medieval*. En el seu moment, l'aparició d'*El patriciat i la nació* va passar relativament desapercibuda fora dels àmbits acadèmics estrictes, on aquest historiador gaudeix d'un merescut reconeixement. És per això que des de *L'Espill* hem cregut convenient d'oferir a un públic més ampli un tast de l'obra, reproduint-ne les Conclusions. En aquest breu document es posen de manifest les aportacions fonamentals d'un llibre que no es limita a descriure —i menys a celebrar anacrònicament— les manifestacions del particularisme valencià, sinó que n'esbrina les causes, i més concretament quins sectors socials el promovien. De fet, no va ser un procés espontani o natural, sinó una construcció ideològica i política de l'oligarquia de la capital del regne. Tampoc no fou un fenomen exclusivament valencià, ja que es veié alimentat pels particularismes creixents de Catalunya i d'Aragó. Al capdavall, aquestes dinàmiques vertebraven els territoris respectius, però afeblien els lligams del conjunt de la Corona d'Aragó, i això tindria conseqüències quan s'integraren de manera asimètrica en la monarquia hispànica. Agustín Rubio es mostra cautelós davant el risc de l'anacronisme, i s'afanya a remarcar que la «nació medieval» era «diversa i proteica» i no exclouia «la compatibilitat o estratificació de sentiments col·lectius diferents»: nació valenciana del regne, nació catalana dels orígens i la cultura, però també nació dinàstica de la Corona. Unes formes de consciència complexes i en transformació que el llibre documenta i analitza amb un desplegament d'erudició que el converteix en una veritable fita historiogràfica.

Pau Viciano

Les pàgines següents reproduïen les «Conclusions» (vol. II, pp. 145-150) del llibre d'Agustí Rubio Vela, *El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*, Castelló/Barcelona, Fundació Germà Colón Doménech/ Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012, vol. I, 335 pp. i vol. II, 350 pp.

En els segles XIV i XV, els Estats cismarins de la Corona d'Aragó van enfortir les institucions privatives a costa d'un debilitament dels organismes del govern central. Recentment Flocel Sabaté ha assenyalat com la «disolución práctica» d'aquella en la monarquia hispànica a principis de l'Edat Moderna fou conseqüència, en gran mesura, del triomf dels particularismes gestats anteriorment, un «legado medieval» propiciat per les oligarquies territorials, sobretot per un patriciat urbà «deseoso de alargar su capacidad de influencia y vertebración». La cohesió interna de cada un dels països —Catalunya i els regnes d'Aragó i València— i la seua «incapacidad para alcanzar una vertebración común» influïren en el poder reial, que, paradoxalment, resultà reforçat amb el replegament intern d'aquells.¹ En el marc d'aquest llarg i lent procés, d'indubtable transcendència històrica, va sorgir i es va desenvolupar el particularisme valencià, objecte central d'anàlisi en aquesta obra. En pàgines anteriors hem pogut comprovar que va ser un fenomen ideològic d'afirmació col·lectiva —un més dels molts que van sorgir en l'època a Occident— forjat en l'entorn del patriciat de la ciutat de València i utilitzat per ell com a arma en la confrontació política amb les elits dels altres territoris.

En el regne cristià, creat en el segle XIII sobre un espai conquistat a l'Islam i repoblat —sobretot— per catalans i aragonesos, textos i documents fan palés que a finals de la següent centúria ja havia sorgit la idea que les seues gents constituïen una col·lectivitat singular. No sols en l'ordre polític. Els valencians serien un poble, una comunitat nacional diferenciada en el si d'una altra de més àmplia, la Corona d'Aragó, i el regne una pàtria, la pròpia, a la qual es referien amb emoció. Es tracta, doncs, d'una visió que podem qualificar de particularista *stricto sensu*, sense cap nota pejorativa: un conjunt humà que forma part, amb uns altres, d'un de major, però que subratlla la seua identitat específica, la seua personalitat històrica, de la qual es

¹ F. SABATÉ, «La organización central de la Corona de Aragón cismarina», en J. Á. Sesma (coord.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. La monarquía aragonesa y los reinos de la Corona*, Saragossa, Grupo CEMA, 2010, pp. 395-401. També Sesma s'ha referit a les «grandes pérdidas en la convivencia de los estados entre sí» a finals de l'Edat Mitjana, com a resultat d'un creixent «proceso de diferenciación radical» (J. Á. Sesma, «El sentimiento nacionalista en la Corona de Aragón y el nacimiento de la España moderna», en A. Rucquoi (ed.), *Realidad e imágenes del poder. España a fines de la Edad Media*, Valladolid, Ámbito, 1988, pp. 215-231, especialmente, pp. 228-229)

mostra orgullós. L'aparició de tal discurs és senyal que s'havia gestat un ideari abans inexistent, nou, que triomfarà plenament en la València del Quatre-cents, en la qual es van fer habituals expressions com «llengua valenciana» i «nació valenciana».

Les circumstàncies constitueixen un marc favorable o advers, però de cap manera no poden explicar la formació de fenòmens d'aquesta naturalesa, que històricament han tingut origen en l'acció de poders o grups socials concrets, interessats en legitimar drets i privilegis. Seria fal·laç presentar el particularisme valencià com una emergència o derivació de sentiments col·lectius en abstracte. Darrere d'ell s'adverteix una intenció política, traduïda en un discurs elaborat, ple de referències sentimentals a fets, persones o símbols amb què la col·lectivitat s'identificava, amb l'objectiu d'aconseguir l'adhesió i el suport de sectors amplis. És obvi que abans del segle XIV els valencians només eren una comunitat juridicopolítica, una població heterogènia d'immigrants, que, si es jutja per la seua procedència majoritària, només podien sentir-se catalans i aragonesos, o fills de catalans i aragonesos, amb escassos vincles interns. Les primeres generacions formaven part d'un regne amb entitat pròpia, però no podien tenir consciència nacional. Cent anys després, ja s'obria camí entre els seus descendents la idea que aquell regne era una pàtria i ells una nació. La consolidació institucional i el desenvolupament econòmic al llarg del temps transcorregut van poder afavorir la difusió d'aquella,² però no explicar el seu naixement i formació: això exigeix una certa elaboració intel·lectual i una voluntat política. I, és clar, uns interessos.

Tot apunta al protagonisme del patriciat de València, a què tan vinculat va estar Francesc Eiximenis, ideòleg del particularisme valencià, les obres i els sermons del qual van llegir i van sentir amb complaença aquells prohoms. Joan Fuster ja assenyala com als artífexs i impulsors del particularisme «els oligarques de la capital». I, en efecte, sembla innegable que en la seua gènesi i desenvolupament van ser decisius els interessos d'aquells prohoms, que el van utilitzar, potenciar i difondre en la lluita pel poder tant en l'àmbit del regne com en el de la Corona d'Aragó. Tanmateix, no hi ha motius per a afirmar que, com a ideologia i praxi política, fos un fenomen superficial, «hanseàtic» en el sentit fusterià de la paraula, mer or-

² El regne de València seria «ja a finals del segle XIV», un dels «tres espais peninsulars» dotats de fronteres, de fiscalitat diferenciada, marcs institucionals i legals particulars, «així com també d'unes identitats o sentiments nacionals propis, ben cert que encara incipients i només estesos a unes elits cultes» (A. SIMON I TARRÉS, *Construccions polítiques i identitats nacionals. Catalunya i els orígens de l'estat modern espanyol*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005, p. 20)

gull ciutadà, inferior i diferent dels *autèntics* sentiments nacionals de catalans o aragonesos. Les actuacions i manifestacions particularistes dels valencians van tenir el seu correlat en les altres oligarquies de la confederació, que embolicaren els seus interessos amb la mateixa vestidura patriòtica i identitària. No sols en el cas del Principat. També en l'Aragó baixmedieval els grups dirigents «influirán en la opinión y, por medio de una propaganda dirigida, potenciarán y darán contenido a la idea de lo aragonés» amb una clara orientació: «mantener la personalidad e independencia del reino de Aragón». La intenció era, segons Sesma, la mateixa que a Catalunya i València, és a dir, mantenir el país «libre de toda injerencia o ligazón a cualquier otro tipo de construcción política, económica, social o cultural, a base de impulsar su propia esencia y dándose una organización política, económica, social y cultural completa».³

El particularisme dels valencians no va ser, doncs, un fet excepcional. En el marc de la Corona d'Aragó, a mesura que el regne s'enfortí i consolidà institucionalment, el patriciat de la capital es mostrarà creixentment crític amb una inferioritat *de facto* que considerava perjudicial. Segons el parer d'aquells prohoms, el principi d'equitat entre els Estats peninsulars, cada un amb la seua pròpia entitat jurídica i tots amb el mateix rang, es contradeia amb la realitat d'una desigualtat flagrant. Catalunya, la capital de la qual era la seu des d'antic de l'aparell administratiu central, havia tingut tradicionalment major presència i influència en la cancelleria i en la casa del rei. El minvat nombre de valencians, en contrast amb el domini de funcionaris i dignataris del Principat, donà peu a conflictes en què el patriciat de València desplegaria el discurs particularista. Presentaven com a greuge col·lectiu aquells vells desequilibris que convertien la paritat en simple proclamació retòrica i fins i tot donaven peu, de tant en tant, a actuacions prepotents contra els escassos naturals del regne amb càrrecs en la cort, víctimes de la pressió dels seus rivals catalans.

També afavoria el particularisme l'aspiració indigenista, en increment a partir de Casp i palesa en totes les oligarquies territorials. Les elits valencianes aspiraven a controlar el regne per si mateixes. La qual cosa obligava, d'una banda, a aconseguir reformes administratives de signe descentralitzador, que suposaven la pèrdua de la unitat d'institucions radicades a Barcelona i el seu trasllat a València amb una nova

³ J. Á. SESMA, «El sentimiento nacionalista en la Corona de Aragón y el nacimiento de la España moderna», pp. 220-228; i «Estado y nacionalismo en la Baja Edad Media. La formación del sentimiento nacionalista aragonés», *Aragón en la Edad Media, VII. Estudios de Economía y Sociedad*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1987, pp. 245-273, especialmente pp. 268-273

configuració territorial, circumscrita al regne; d'una altra, a demanar una legislació que prohibís el nomenament de forasters per a l'exercici de càrrecs rellevants, polítics i eclesiàstics, que quedarien reservats als nadius. Les reivindicacions van adoptar trets acusats d'objectiu nacional en el discurs dels patricis, que arboraven el principi de reciprocitat: de la mateixa manera que els valencians no tenien cabuda en les institucions d'Aragó i Catalunya, les del regne havien de ser assignades exclusivament als seus naturals, excloent-ne aragonesos i catalans. No resultava difícil embolicar l'estratègia política amb vestidura patriòtica. L'oligarquia municipal, que va assumir el protagonisme en aquesta llarga batalla amb diversos fronts, va utilitzat l'arma ideològica de l'afirmació identitària en la seua dimensió diferenciadora, amb l'argument últim de la defensa dels interessos del país i de les seues gents, no sempre coincidents amb els dels altres.

El combat contra el fur d'Aragó va ser el més primerenc i prolongat, i tal vegada el més tenyit de dimensió nacional. La classe dirigent d'un dels països que havia intervingut en la conquesta i repoblació del regne, va considerar que en aquest podia i havia de regir la seua llei, el *fuero* d'Aragó, negant-li així la unitat jurídica, essencial per a qualsevol entitat estatal i proclamada pels furs de Jaume I. El problema, molt greu en els primers temps, va quedar resolt, en les qüestions fonamentals, en començar la quarta dècada del Tres-cents amb la consolidació dels furs com a norma suprema en el conjunt del regne. Però només de manera parcial: es va permetre la pervivència, residual, de la llei aragonesa en un escàs nombre de poblacions. I això, que en endavant va constituir un assumpte menor per a la monarquia, no ho fou per al patriciat valencià, que seguiria entossudit en la total eradicació del *fuero*, en considerar inacceptable i distorsionant la vigència d'una llei forània. No sols per raons simbòliques. També des d'una perspectiva econòmica: senyors i poblacions acollits al *dret* aragonés podien invocar-lo per a evitar el pagament de deutes, la qual cosa el convertia en una amenaça per al sistema creditici del país, garantit pels furs de València, i per als acabats financers de la capital. El dualisme foral introduïa un cert grau d'heterogeneïtat en el si d'una entitat politocoterritorial unitària, amb l'agreujant que donava peu a periòdiques ingerències institucionals aragoneses que desembocaven en crisi, d'escasa transcendència real generalment, encara que amb un alt component emocional. Extirpar del regne la llei forana es presentava en el desenvolupament d'aquelles crisis com a objectiu nacional: significava defensar les lleis de la pàtria, els furs donats als valencians per Jaume I, enfront d'altres estranyes i incompatibles.

Si la pertinaç oposició dels aragonesos va permetre als prohoms valencians enlairar en aquest conflicte la bandera de la defensa del que era propi enfront del de

fora, en altres casos va ser la burocràcia palatina de Barcelona la que va conduir a això, en convertir-se —amb el suport dels estaments del Principat— en un obstacle per a les ànsies descentralitzadores i igualitàries. Satisfer-les suposava per a institucions radicades a Catalunya una pèrdua real —i també simbòlica— de poder per a les oligarquies catalanes. D'ací, l'oposició i la resistència exercides des d'aquells àmbits, que van donar a la confrontació una dimensió territorial, perceptible en el discurs particularista dels valencians.

La intrusió institucional del justícia d'Aragó en el regne, el monopoli barceloní en el nomenament de cònsols de catalans o l'exclusió dels valencians del torn en el rectorat lleidatà, reservat a catalans i aragonesos, van ser altres qüestions que van encoratjar el patriotisme diferenciador. Paradoxalment, l'arrel dels problemes va ser també un particularisme, però en versió aragonesa i catalana. Com és obvi, la resistència a les protestes i reivindicacions valencianes havien de venir d'Aragó i de Catalunya, les elits de les quals defensaven uns privilegis —de fet o de dret— producte de la història, del llarg passat de les seues nacions. A mesura que les classes dirigents del regne de València prenen consciència de la seua força, acabar amb tals prerrogatives, evidència de la desigualtat, esdevindria un objectiu polític. En resposta al particularisme d'aragonesos i catalans van alçar una bandera del mateix signe, i van imprimir al combat un caire identitari, com calia esperar, presentant com a greuge col·lectiu ingerències i exclusions. Partien d'una situació d'inferioritat respecte dels seus rivals, dipositaris i usufructuaris de privilegis històries que estaven en l'origen d'aquells afronts. D'ací, la necessitat de forjar un instrument per a donar legitimitat i suport ampli a les seues aspiracions, basat en la idea que els valencians constituïen, com els catalans i els aragonesos, una comunitat nacional singular, la defensa de la qual assumien.

Amb el canvi de dinastia, en el marc de la tensió política entre les classes dirigents del Principat i els Trastàmara —durant tot el regnat de Ferran I i primers lustres del regnat del seu fill—, la rivalitat entre valencians i catalans no sols va impedir una aliança enfront de les actuacions autoritàries de la Corona, sinó que va propiciar l'aproximació política dels primers a enemics declarats dels segons. Tal és el cas del castellà Alfonso d'Argüello, l'allunyament del qual de la cort es demanava amb insistència des de Catalunya, i que va ser suport important en l'àmbit reial dels governants municipals de València. No és casualitat que els dos èxits més notables del particularisme valencià —la territorialització del càrrec de mestre racional i la creació d'un arxiu reial a la capital del regne— es produïssen al començament del regnat del Magnànim, quan era major la influència del bisbe i canceller Argüello. Dos èxits que, junt amb altres menys cridaners, van accentuar la personalitat jurídica del país i li

van donar una major autonomia. Però símptomes també de tendències centrífugues, de la progressiva abstractivitat dels regnes, d'un replegament intern i distanciament, conseqüència inevitable d'una legislació cada vegada més indigenista i excloent.

La incruenta i secular guerra entre oligarquies havia alçat fortes barreres entre elles quan va començar la insurrecció del Principat contra Joan II. Ningú no pot posar en dubte que durant aquesta confrontació, llarga i cruenta, en la qual valencians i catalans van lluitar en fronts contraris, la distància es va fer major que mai. Les pàgines del *Dietari del capellà*, potser l'obra més representativa i important de la producció historiogràfica valenciana baixmedieval —amb una percepció del regne com a entitat moral i subjecte col·lectiu d'una història pròpia—, constitueixen un espill del distanciament, accentuat per la guerra. També ho mostra la propaganda política, les ficcions profètiques confeccionades en la València joanista i ferrandina. Els seus anònims autors manifesten una gran hostilitat cap al Principat rebel, al temps que magnificaven la diferent trajectòria del regne. La visió històrica subjacent en aquests poemes, que predien la derrota inexorable dels catalans, era sectària i esbiaixada en favor dels Trastàmara, però també subtilment particularista, diferenciadora: el triomf del rei amb el suport dels lleials valencians seria un episodi més en un esdevenir històric regit pel pla diví en el qual la dinastia i el regne, conjuntament identificats amb el bé, actuaven a l'uníson. ◀